

José Gotovitch

ENKELE GEGEVENS BETREFFENDE DE UITROEIING VAN DE ZIGEUNERS UIT BELGIË*

Op 15 januari 1944, toen de 655 Joden die het XXIIIe konvooi met bestemming Auschwitz vormden, in de treinwagens waren opgehoopt, zagen de gevangenen van het *Sammellager Mecheln* door hun vensters een zonderlinge groep naderen : *femmes aux larges jupes bariolées, hommes aux serre-tête de soie, les enfants en croupe, tous en haillons. Ils paraient encore plus pauvres que les Juifs, sans aucun bagage* (1). Zo voerde het konvooi Z van 15 januari 1944 315 Zigeuners naar de uitroeiing (2) : slechts 11 (of 12) (3) onder hen beleefden de bevrijding. Deze cijfers zijn slechts een illustratie van die andere volkerenmoord, die het Nationaal-socialistische Rijk methodisch doorgevoerd heeft. Het tragische bewijs van

* Uit het Frans vertaald.

Zoals elke studie over de wegvoering in België, zou dit werk niet tot stand zijn kunnen komen zonder de voorkomendheid, de bekwaamheid en de hulp van de Dienst Opzoekingen, Dokumentatie en Overlijdens van het Bestuur voor Oorlogsgetroffenen van het Ministerie van Volksgezondheid te Brussel. Wij danken al zijn personeel en vooral Mevrouw Braem, het diensthoofd en haar adjunkt, de Heer Pole, beiden sindsdien op rust gesteld.

(1) Héléne BEER, *Salle 1*, Brussel, s.d., p. 25.

(2) In werkelijkheid verlieten drie konvooien « Z » (Zigeuners) Mechelen. Op 13 december 1943 vertrokken er 132 Joden, vooral Turken, Roemenen, Hongaren, de mannen naar Buchenwald, de vrouwen naar Ravensbrück. Op 19 april 1944 werden 14 Hongaarse Joden naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Alleen het transport van 15 januari 1944 was uitsluitend uit Zigeuners samengesteld. Men weet niet waarom de Duitsers de twee andere transporten « Z » gedoopt hebben. Misschien was het een poging tot camouflage, aangezien het hier ging om personen afkomstig uit landen die een bondgenootschap met het Derde Rijk hadden gesloten. Te Buchenwald werden de mannen nochtans geregistreerd als *Politische Juden*. De bestemmingen duiden goed aan dat de wil om een onmiddellijke uitroeiing, zoals die te Auschwitz werd toegepast, ontbrak. Vijfenzestig gerepatrieerden op 132, vier op veertien, zijn uitzonderlijke percentages vergeleken met de andere transporten. *Ministerie van Volksgezondheid* (M.V.G.) Oorlogsarchief, Statistiek van de Deportatie. Originale lijsten van Mechelen en originele steekkaarten van Buchenwald.

(3) Wij menen een twaalfde overlevende te hebben kunnen ontdekken die niet in het M.V.G. geregistreerd werd (zie verder).

de marginaliteit van dit volk (4) is wel dat de geschiedenis er zich zeer weinig over gebogen heeft. Zo werd te Nürnberg geen enkele Zigeuner op de getuigenbank geroepen (5). Toen de opzoekingen voor dit artikel begonnen, bestond er nog geen enkele systematische studie gewijd aan de vervolging en de uitroeiing van de Rom (6) tijdens de tweede wereldoorlog (7). Deze leemte werd sindsdien gedeeltelijk gevuld door het werk van Donald Kenrick en Grattan Puxon, waarnaar we dikwijls zullen verwijzen, want het maakte het ons mogelijk deze deelstudie te plaatsen in het geheel van de *Endlösung* van het zigeunerprobleem in Europa (8). De bladzijden die hier volgen hebben immers slechts een beperkte ambitie. Door de studie van de in het Ministerie van Volksgezondheid verzamelde archieven en voornamelijk door interviews, evenals door het gebruik van een zeer povere bibliografie, willen we hier een overzicht brengen van wat er gekend is betreffende de uitroeiing van de Zigeuners in België. De studie van het konvooi Z van 15 januari is er de ruggegraat van (9).

Nazi-theorieën en -praktijken

In hun commentaren op de rassenwetten van 1935 hadden Stuckart en Globke Joden en Zigeuners op dezelfde voet geplaatst: hun bloed was vreemd aan Europa en daarom werden zij als minderwaardig beschouwd (10). Het is enigzins pikant te moeten vaststellen dat de nazi-rechtsgeleerden, verdedigers van het Arische ras, aldus één van de zeldzame volkeren in Europa die er wellicht in rechtstreekse lijn van taal, zo al niet van bloed van afstamden, uit de Arische groep stootten. Vanaf 1936 was een organisme, verbonden aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, belast met het probleem van de Zigeuners en een over-

- (4) De betrokken generatie kon bovendien meestal niet lezen noch schrijven. Er bestaat geen enkel verhaal van de hand van een Zigeuner voor die periode, uitgenomen een sterk geromaniseerd en volledig onnauwkeurig werk van een Antwerpenaar die vóór de oorlog door een Zigeunerfamilie werd aangenomen en die thans in de Verenigde Staten verblijft: Jan Yoors, *Crossing*, Simon and Schuster, New York, 1971.
- (5) Het was tijdens het Auschwitz-proces te Frankfurt (20 december 1963 tot 20 augustus 1965) dat verschillende Zigeuners kwamen getuigen en dat hun lijdensweg eindelijk werd geëvoceerd. Herman LANGBEIN, *Der Auschwitz Prozess, Eine Dokumentation*, Wenen, Europa Verlag, 1965 (2 delen).
- (6) Het juiste woord is Rom. Alle hedendaagse bronnen gebruiken het woord « Zigeuner » dat meer verspreid is en dat wij voor het gemak van de lezer aangenomen hebben.
- (7) De drie bladzijden die Olga WORMSER-MIGOT er in haar overigens magistrale tesis aan wijdt, pretenderen niet exhaustief te zijn: *Le système concentrationnaire nazi 1933-1945*, Parijs, 1968, p. 449-451. Uitgaven van de *Faculté des Lettres et Sciences humaines de Paris*, Sorbonne, *Série Recherches*, deel 39.
- (8) Donald KENRICK en Grattan PUXON, *Destins gitans. Des origines à la « solution finale »*, Parijs, Calman-Levy, 1974 (uit het Engels vertaald).
- (9) Een eerste versie van deze studie die in 1969 beëindigd werd, bleef onuitgegeven omdat de leemten in de informatie ons schier onoverkomelijk leken. Gelukkig ontmoetten wij J.P. Canon, een Brussels boekhandelaar gepassioneerd voor alles wat de Zigeuners betreft. Hij gaf ons de gelegenheid contact op te nemen met het *Comité International Rom* dat te Parijs gevestigd is. Zo slaagden wij erin enkele overlevenden van Auschwitz en hun families te Parijs en te Brussel terug te vinden. Vraaggesprekken met hen lieten ons toe dit artikel in een definitieve vorm te gieten.
- (10) STUCKART en GLOBKE, *Kommentare zur deutschen Rassen Gesetzgebung*, München, 1936, geciteerd door KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 70.

vloedige « wetenschappelijke » literatuur zorgde ervoor dat ze als « criminelen en asocialen » bestempeld werden. Daar assimilatie praktisch en principieel onmogelijk was, drong uitroeiing zich op. De middelen daartoe waren nog niet bepaald, hoewel verschillende oplossingen naar voor werden gebracht en al gedeeltelijk toegepast. In oktober 1941 oordeelde een « specialist », die de verschillende oplossingen — verplaatsing, uitroeiing en sterilizatie — overliep, nog dat de verplaatsing de enige menselijke oplossing was ⁽¹¹⁾. In werkelijkheid waren selectie, segregatie en vernietiging reeds begonnen. Door middel van de preventieve wetten tegen de misdadigheid (december 1937) en vervolgens door de instelling van een volkstelling (maart 1939), werd de wettelijke repressie georganiseerd. Op 17 oktober 1939 legde de vestigingswet de Zigeuners een vaste woonplaats op, op straffe van opsluiting in een concentratiekamp. Toen was reeds de beslissing genomen hen naar Polen te deporteren. Een eerste toepassing ervan gebeurde in mei 1940. Ongeveer 3.000 Zigeuners werden naar het Generaal-Goevernement gevoerd, enkelen belandden er in de Joodse Getto's, anderen zelfs in het vlakke veld. Velen vestigden zich vrij voor een tijd in verschillende Poolse dorpen. Zij waren er goed van verwittigd dat sterilizatie en concentratiekamp hun lot zou zijn, zo zij het waagden naar Duitsland terug te keren ⁽¹²⁾.

In oktober 1940 stopte de deportatie naar Polen, maar diverse maatregelen precizeerden stilaan het raam van de *Endlösung*. Op 14 augustus werden hen de openbare ambten ontzegd. Het OKW sloot hen uit het leger op 11 februari 1941. En vanaf maart werd met de sterilizatie aangevangen. Himmlers omzendbrief van 7 augustus 1941, een meesterwerk van pseudo-wetenschap en bureaucratisme, legde de biologische etikettering van de Zigeuners vast ⁽¹³⁾. Huwelijken tussen Duitsers en zowel « zuivere » Zigeuners als half-Zigeuners, zelfs met overwegend Duits bloed, waren verboden. Tenslotte werden op 21 november 1941 de kinde-

(11) Voordracht door Dr. Hecht, op 30 oktober 1941, tijdens de zitting van het *Gauschulungsamt* A.O. M.V.G., Tr. 130.958/7 Rap. 497.

(12) Onderzoek uitgevoerd door het *Landesentschädigungsamt* van Schleswig-Holstein, 12 januari 1959, M.V.G., Tr. 154.434/108. Voor een overzicht van de evolutie van de Duitse politiek, zie vooral KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 69 e.v. en WORMSER-MIGOT, *op. cit.*, p. 450-451.

(13) Circulaire van de *RFSS und Chef der Dt. Pol.*, 7 augustus 1941, M.V.G. Tr. 139.679.

a. Klassifikatie volgens ras

Z : Zigeuners van zuiver ras

ZM+ : gesproten uit gemengde huwelijken, overwegend Zigeuner

ZM : gesproten uit gemengde huwelijken, 50 %

ZM- : gesproten uit gemengde huwelijken, overwegend Duits

NZ : niet-Zigeuners.

Die rassenkategorieën waren vervolgens toepasselijk op de etnische verschillen :

b. Rom, Kelderari, Lovari, Lalleri, Sinté...

Himmler beperkte zich daarmee tot een grove kopie van de verschillen die door ervaren specialisten terzake opgemerkt waren (zie J.P. CLEBERT, *Les Tsiganes*, Parijs, 1961).

In maart 1942 werden de Zigeuners gelijkgesteld met de Joden inzake recht op arbeid, een eufemisme om hun uitsluiting van elk sociaal recht aan te duiden. Alleen de ZM-bleven ervan genieten. In april van datzelfde jaar werden zuivere Zigeuners en « *Mischlein* » uitgesloten uit de beschermings- en alarmdiensten van de *Luftwaffe*. *Meldebatt Kripoleitstelle Köln*, 14 (7.4.1942) en 26 (20.7.42) M.V.G. Tr. 112.367/22.

ren uit de scholen gejaagd. Alhoewel het nog niet vaststaat dat de beslissing tot uitroeiing genomen werd tijdens de konferentie van Wannsee, waar het lot van de Joden bezegeld werd, is het toch in hetzelfde jaar 1942 dat de definitieve oplossing gekozen werd. Het Zigeunerprobleem, dat tot dan voornamelijk door de *Kriminalpolizei* (*Kripo*) werd behandeld, kwam nu onder de bevoegdheid van de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*). Himmler zelf nam de belangrijke beslissingen (14). In december 1942 besliste hij de Zigeuners naar Auschwitz te zenden. Vanaf februari 1943 zullen konvoeien, vanuit het hele bezette Europa, hun ladingen slachtoffers aanvoeren, voor wie een speciaal familiaal kamp te Birkenau opgericht werd. In tegenstelling tot wat er met de Joden gebeurde, werd geen voorafgaande selectie — dus eigenlijk de onmiddellijke vergassing — gemaakt bij de aankomst (15). De afgrijselijke levensvoorwaarden in het kamp zullen er voor zorgen dat er grote gaten in hun rangen kwamen vóór de definitieve uitroeiing in 1944. We komen er verder op terug.

In België

De invasie verraste de zigeunersfamilies die in België woonden of er op doortocht waren. Samen met 2 miljoen Belgen vluchtten de meesten van hen naar Frankrijk. Met hoeveel waren zij, die, zoals negen familiehoofden het achteraf schreven, zichzelf aanduidden als *sujets belges, ... (n'ayant) jamais quitté la Belgique où nos enfants et nous-mêmes sommes nés* (16). Alhoewel er in deze materie van nauwkeurigheid geen sprake kan zijn, laat het onderzoek van de lijst van het konvooi van 15 januari 1944 — frekwentie van geboorten in België volgens de familienaam — toe minstens een twintigtal families te onderscheiden, die kwasi permanent in ons land verbleven (17). Zelfs meerdere generaties vindt men erin

(14) De opperste leider van de SS had het plan gekoesterd om twee groepen te vrijwaren, de « zuivere » Sinti's en de Lalleri's, die de toelating hadden gekregen hun zwerversleven vrij voort te zetten. De « rassendeskundigen » zagen er twee groepen in die van elke vermenging gevrijwaard waren gebleven. Dat plan werd bestreden door de andere nazi-verantwoordelijken en op het ogenblik van de slachting werd geen enkel onderscheid meer gemaakt. KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 110-116.

(15) Een teken van het permanente gebrek aan rationaliteit in de nazi-politiek: 1.700 Tsjechooslovakse Zigeuners werden bij hun aankomst in februari 1943 de gaskamers ingestuurd. Die maand waren er meer dan 12.000 te Birkenau binnengekomen. Nadien waren de contingenten veel kleiner. Uitroeiingen werden echter vanaf 1943 in heel Oost-Europa ter plaatse uitgevoerd. KENRICK-PUXON, *op. cit.*, *passim*.

(16) Monthléry, 6 december 1941. M.V.G. Tr. 82.064/6. Kopie van een Rode Kruis-dossier van de Belgische Ambassade te Parijs.

(17) De frekwentie van de onderlinge huwelijken, de courante praktijk van het konkubinaat, de vroegtijdige huwelijken maken het bijzonder moeilijk de verschillende familiale groepen precies opnieuw samen te stellen. Om diverse redenen hebben er ook verwisselingen van familienaamen plaatsgevonden: zo Octave Peterborst alias Octave Boudin; Joseph Colicon is alias Joseph Talcon, enz. Onze raming, gebaseerd op de lijst van de uit Mechelen weggevoerde Zigeuners, wordt nochtans gestaafd door het onderzoek van de fiches der in Frankrijk geïnterneerde en niet-gedeporteerde Zigeuners. Dezelfde familienaamen komen erop voor. Een enkele familie blijkt volledig aan de deportatie naar Duitsland te zijn ontsnapt. M.V.G. Lijst Mechelen en steekkaarten van de geïnterneerden in Frankrijk.

terug⁽¹⁸⁾. Men kon hen 's vrijdags zien op de paardenmarkt van het Hertoginneplein te Molenbeek. Het waren immers hoofdzakelijk paardenhandelaars. Maar naargelang de geboorteplaatsen kan men hun veelzijdige doortochten vaststellen te Antwerpen, Hasselt en talrijke andere steden en dorpen, met nochtans een overwicht voor Vlaanderen. Van de 351 gedeporteerden waren er tenminste 113 geboren in België⁽¹⁹⁾. De prolixiteit van de families, vroegtijdig moederschap en het twintigtal opgetekende familienamen, zetten ons ertoe aan een maximumaantal van 200 à 300 personen voor te stellen⁽²⁰⁾. Heel waarschijnlijk zochten heel wat zigeunerfamilies uit Duitsland, vóór 10 mei, en uit Holland, na de gevechten, toevlucht in België omdat het leven hun hier draaglijker bleek⁽²¹⁾.

Welk lot zou België de *romanichels*, zoals ze soms in officiële documenten genoemd werden, voorbehouden? Het beleid ter zake dat van kracht was toen de oorlog uitbrak, dateerde van 1933, toen de vreemdelingenpolitie besloot hun identiteit vast te stellen, hen aan fotografie en dactyloskopie onderwierp en hun een reispas afleverde met foto, geldig voor drie maanden. De gemeentelijke overheid besliste over de verblijfsduur. Ze kon de vergunning van 48 uur, die algemeen toegepast werd, beperken of afschaffen. Zonder in details te treden, stippen wij nochtans aan dat er op internationaal gebied bijzondere akkoorden werden gesloten met Frankrijk, die een grotere « permeabiliteit » tussen dat land en België verklaren⁽²²⁾.

In mei 40 sloten paarden en houten woonwagens, waarvan de meeste in Buggenhout in België⁽²³⁾ gefabriceerd werden, zich aan bij de menigte vluchtelingen die naar Frankrijk trok. Na de Franse nederlaag gingen de wegen echter uiteen. Verschillende families trokken het binnenland in; andere daarentegen kwamen heel vlug naar het bezette België terug; bepaalde groepen splitsten zich⁽²⁴⁾.

(18) De vader van Kore Taicon was er sinds voor de eerste wereldoorlog gevestigd. Interview van Kore Taicon, Brussel, 28 mei 1976. In de lijst komen geboorten voor die teruggaan tot 1891, 1908, 1907.

(19) Tenminste, want verschillende geboorteplaatsen ontbreken.

(20) Franz DE VILLE, *Les Tsiganes en Belgique*, in *Bulletin de l'Association des Etudes Tsiganes*, nr. 3-4, oktober-december 1955, p. 7) schrijft: *Selon les estimations de la gendarmerie, il n'y en aurait qu'une soixantaine, alors qu'eux-mêmes se disent être dix fois plus nombreux.* Het is waarschijnlijk op dat gegeven dat Kenrick en Puxon (*op. cit.*, p. 241) zich baseren om de Zigeunerbevolking in 1939 in België op 600 te schatten. Maar vermits ze het cijfer van 500 doden op die 600 naar voren brengen, wat geen enkele aanwijzing tijdens ons onderzoek kon bevestigen, menen wij dat dat cijfer ver boven de werkelijkheid ligt. Wij zullen zien dat de vorming van het transport onze beweringen staft.

(21) Onder de in België aangehouden personen bevinden zich de Grünholz', de Steinbachs of de Brambergers waarvan de geboorteplaatsen vooral in Nederland en Duitsland gelegen zijn.

(22) Franz DE VILLE, *op. cit.*, p. 8.

(23) Interview Yayal Galut, Parijs, 2 april 1976. Getuigenissen en documenten tonen goed aan dat de uittocht algemeen was bij de Belgische Zigeuners.

(24) Het staat vast dat de families Czardas, Bourquin, Annes, Modeste Peterbost, Toloche Frankrijk kozen. Keerden terug naar België, de families Kall, Karoly, Keck, Modis, Gorgan, Galut. Daarentegen vindt men in België en in Frankrijk elementen terug van de families Taicon, Maitre, Vadoche, M.V.G. steekkaarten geïnterneerden in Frankrijk; Lijst Mechelen. K.W.G. Antwerpen, *Transportliste nach Lager Huy*, 26 juli 1943.

Net als dat het geval was voor de Joden, bleek de bezetter aanvankelijk geen belangstelling te hebben voor de Zigeuners. Een enkele officiële maatregel trof hen rechtstreeks, zonder hen te noemen trouwens. De verordening van 12 november 1940 verbood de reizende handel in Oost- en West-Vlaanderen en in het arrondissement Antwerpen⁽²⁵⁾. En dan nog hield dit verbod waarschijnlijk verband met het voorkomen van spionage. Belangrijker scheen daarentegen de wijziging van het administratief statuut in december 1941 dat op initiatief van de Vreemdelingenpolitie tot stand kwam. Inderdaad, deze voerde ter vervanging van de reispas, een « zigeunerkaart » in. De zigeunerkaart die als « voorlopige verblijfsvergunning » diende, was drie maanden geldig. Maar de 5e van elke maand moest ze door de kommandant van de dichtst bij hun verblijfplaats gelegen rijkswachtbrigade, gevisieerd worden. Het rondschriven van 12 december 1941 van de Vreemdelingenpolitie waarbij die maatregel ingesteld werd, voorzag er de uitvoeringsmodaliteiten van⁽²⁶⁾: van 5 tot 20 januari 1942, werden alle rijkswachtbrigades verzocht alle Zigeuners die ze op hun grondgebied ontmoetten tegen te houden en ter plaatse te doen kamperen. De reispassen moesten aan de Vreemdelingenpolitie in Brussel overhandigd worden. Dat was de enige instantie die het nieuwe dokument mocht afleveren. Vanaf 21 januari 1942, moest elke nomaad die 15 jaar was in het bezit zijn van de kaart. Via de provincie-gouverneurs werd beroep gedaan op de gemeentelijke politiekorpsen. Zij moesten de Zigeuners die ze in hun gebied aantreffen ter beschikking van de rijkswacht stellen. Waarom deze administratieve wijziging? Kan ze in verband gebracht worden met de invoering, in november 1940, van het Jodenregister dat hun telling toeliet? Daar de reispas reeds eerder die rol vervulde en daar de controle op vreemdelingen altijd bestaan heeft, menen wij dat het invoeren van de zigeunerkaart eerder in verband moet gebracht worden met de eisen van de bevoorradingsdiensten. Een deel van de kaart was hen trouwens voorbehouden. De oorlog heeft ongetwijfeld een strengere controle noodzakelijk gemaakt. Deze wijziging heeft blijkbaar geen enkele onaangename maatregel ten opzichte van de Zigeuners met zich gebracht. De enige herinnering die ze eraan hebben overgehouden, is van psychologische aard. De identiteitsformulering was inderdaad als volgt opgesteld: « De zogenoemde..., zogezegd geboren te... ».

Tot in 1943 konden de Zigeuners in het bezette België hun activiteit zonder al te sterk verontrust te worden, voortzetten. Hun verplaatsingen,

(25) *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, nr. 22, 18 november 1940. Verordening betreffende de politiemaatregelen in sommige streken van België en van Noord-Frankrijk.

(26) Circulaire PE nr. 74, C/4/16, 3e bur. 12 december 1941. In naam van de Sekretaris-Generaal, de Administrateur van de Vreemdelingenpolitie, R. Standaert, aan Kolonel Dethise, Kommandant van het Rijkswachtkorps. Kopieën van de circulaire en van de kaart die in voege was tot de publikatie van het koninklijk besluit van 14 januari 1975, waardoor ze werd afgeschaft, werden aan het Centrum bezorgd door de Heer L. Caeymaex, Administrateur Directeur-Generaal van de Staatsveiligheid.

naar Noord-Frankrijk inbegrepen, verliepen normaal. De groepen waren gewoon geringer van omvang om zoveel mogelijk contacten met de bezettingstroepen te vermijden, waarvan de plagerijen gevreesd werden⁽²⁷⁾. Op de zigeunerkaart stond trouwens uitdrukkelijk vermeld dat de houder ervan, evenals de personen die in dezelfde woonwagen verbleven niet bij andere groepen mochten aansluiten. De families bleven echter samen, de aanhoudingen zouden er het tragische bewijs van leveren. Naargelang de geboorteplaatsen tussen 1940 en 1943, kon men hun aanwezigheid vaststellen te Brussel, Leuven, Luik, Vilvoorde, Tongeren, Beaumont, Wellen, Doornik. Rosa Keck, die Auschwitz zou overleven, bezat een kaart van Winterhulp, die in januari 1942 in Hasselt werd afgeleverd, waar ze bovendien tussen 1941 en 1943 regelmatig verzorgd werd. In oktober 1943, leverde de rijkswacht nog een zigeunerkaart af aan een Louise Maitre, die eveneens levend uit de hel van Auschwitz kwam.

Maar het verbod dat opgelegd werd door de verordening van 12 november 1940 werd blijkbaar niet helemaal nageleefd: op 6 februari 1943 werden negen Zigeuners door de GFP 712 naar de gevangenis van Antwerpen gebracht⁽²⁸⁾. Clara Modis, zuster van één van hen, herinnert zich de plotselinge inval van de Duitse politie in het kamp in Antwerpen en die aanhoudingen, waarvoor zij geen verklaring vindt⁽²⁹⁾. De GFP nam enkele mannen mee, terwijl ze de families ongemoeid liet. Waarschijnlijk handelde zij hier slechts krachtens de verordening van 1940, want de binnengekomenen werden ingeschreven onder « voorlopig arrest ». De politiek van Himmler zou hier anders over beslissen. Op 14 mei 1943 vielen de voorlopige gevangenen die nog steeds opgesloten waren in Antwerpen, onder de rechtsbevoegdheid van de SIPO, die klaarblijkelijk nog geen duidelijke instructies voor hen bezat. Deze laat ze tot 26 juli in Antwerpen. Op die datum werden ze, begeleid door een Belg, naar de Citadel van Hoei overgebracht, waar ze slechts een maand verbleven. Op 30 augustus waren ze te Sint-Gillis. In Nederland had Himmler sedert 29 maart de deportatie van alle Zigeuners naar Auschwitz verordend⁽³⁰⁾. Deze omzwervingen tonen aan dat hun vrijlating niet meer overwogen werd, maar dat het beslissend bevel nog niet gegeven was. Veertien dagen vóór de massale aanhoudingen op Belgisch grondgebied, werden ze door de SIPO naar de gevangenis van Aken overgebracht en in november waren ze in Auschwitz⁽³¹⁾. Waarom deze bijzondere behandeling, terwijl

(27) Jan Yoors, *op. cit.*, p. 47-49; Interview Kore Taicon; Annie LAURAN, *La casquette d'Hitler ou le temps de l'oubli*, Parijs, 1974, p. 136.

(28) M.V.G. Register Gevangenis Antwerpen. Groep 712 van de GFP was te Antwerpen gelegerd.

(29) Interview Clara Modis, Brussel, 28 mei 1976.

(30) KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 128.

(31) M.V.G. Fiches *Gefängnis Aachen*. Hun aankomst werd op 15 oktober 1943 geregistreerd. KENRICK-PUXON (*op. cit.*, p. 128) baseren zich op een I.T.S.-dokument (Arolsen) om hun immatrikulatienummer op te geven: Z 8887 tot 8897. Er zouden dus 11 Zigeuners geweest zijn terwijl wij er slechts 9 terugvonden. In België werd er geen spoor van teruggevonden, wat ons ertoe aanzet te geloven dat twee Zigeuners in Duitsland zelf bij dat transport gevoegd waren.

enkele dagen later voor alle opgepikte Zigeuners de poorten van Mechelen wijd open zullen gaan? De interneringsdocumenten maken op geen enkel biezonder bevel allusie, tenzij dat de Zigeuners in Aken als *Sicherheits-häftling* aangeduid werden. Deze weinig specifieke benaming duidt alleen aan dat het om een willekeurige beslissing van de SIPO ging. Hun Belgische reisgezel tussen Antwerpen en Aken, eveneens bestemd voor de concentratiekampen, heeft hen niet naar Sint-Gillis vergezeld, en zal een meer klassieke « politieke » reisweg volgen (32). Het gebrek aan bronnen verplicht ons ertoe van enige verklaring af te zien, zo er een andere bestaat dan de nazi-incoherentie.

Als eerste Belgische Zigeuners die in Auschwitz opgesloten werden, zouden ze daar weldra hun families terugvinden, want einde oktober werden in België en in Noord-Frankrijk de massale aanhoudingen ingezet. Het bevel bleek, eens te meer, rechtstreeks afkomstig te zijn van Himmler (33). Uit de povere gegevens die over dit onderwerp werden vergaard, kunnen wij opmaken dat de eerste gekende aanhoudingen op 22 oktober 1943 in Doornik plaatsvonden: 19 personen, de familie Karoli. Daarop volgden heel snel, van november tot 6 december, aanhoudingen in Doornik nogmaals, Hasselt, Arras en Roubaix (34). Het scenario was telkens hetzelfde: in de vroege morgen omringden vrachtwagens van de *Feldgendarmarie* de woonwagens. Gewapenderhand verplichtten de politiemannen de voltallige families in de vrachtwagens te stappen (35). De reiswegen die naar Mechelen leidden, varieerden naargelang het geval. Zo stelt men vast dat een baby, die op 6 december in Brussel werd geboren, dezelfde dag nog in de Kaserne Dossin opgesloten werd (36). Onder de 36 eerst binnengekomenen (datum onbekend) bevond zich Paprika Galut, die met haar familie te Hénin-Liétard aangehouden werd. Na een nacht in Rijsel, werd ze naar Mechelen gestuurd. Kore Taicon daarentegen, die in Doornik aangehouden werd, zou eerst een veertiental dagen in de gevangenis van deze stad verblijven (37). Op 6 december 1943, bevonden zich in Mechelen 166 Zigeuners die in België en Noord-Frankrijk aangehouden werden (38). Drie dagen later boden 182 slachtoffers die het konvooi zouden aanvullen zich aan in de Kaserne. Wij kennen er een vijftigtal van en hun geschiedenis brengt ons terug naar mei 1940, in Frankrijk.

(32) Vught, Sachsenhausen, Neuengamme.

(33) Getuigenis van M. Heiber, opgetekend en geciteerd door A. LIEBMAN, *Le Comité de Défense des Juifs*, onuitgegeven, getypt, p. 173. M. Heiber vond te Mechelen het door Himmler onderstekende bevel om alle Zigeuners uit België en Noord-Frankrijk aan te houden. De poging die werd ondernomen om de Zigeuners voor het dreigende gevaar te waarschuwen mislukte echter.

(34) Gekend zijn de arrestaties van de families Keck (16 personen) te Hasselt, op 23 november; Taicon, op 23 november te Doornik; Lagrène te Roubaix op 9 november.

(35) Interviews Kore Taicon en Paprika Galut; Annie LAURAN, *op. cit.*, p. 136.

(36) M.V.G. Lijst Mechelen, nr. 115.

(37) Interviews en M.V.G. Lijst Mechelen.

(38) Te Mechelen arriveerden er: op onbepaalde data: 1 à 36 personen; op 5 november: 14 personen; op 25 november: 43; op 3 december: 5; op 6 december: 68; op 9 december: 182; op 7 januari 1944: 1; op 12 januari: 2.

In het bezette Frankrijk

Op 6 december 1941, richtten negen hoofden van Zigeunerfamilies een oproep tot de Belgische Konsul-Generaal in Parijs :

Nous vous envoyons cette lettre pour vous faire savoir que pendant l'exode nous avons évacué et nous sommes partis en France quelques mois et nous avons été pris par les Français et mis dans un camp. Nous sommes des sujets belges et nous n'avons jamais quitté la Belgique où nos enfants et nous-mêmes nous sommes nés... Ayez la bonté Monsieur de bien vouloir vous occuper de nous et nous faire rapatrier le plus vite possible car depuis un an nous sommes enfermés et nous souffrons la pire des misères (39).

De brief was afkomstig uit het kamp van Linas-Monthléry (Seine et Oise) in de bezette zone. Zo vinden wij de families terug die na de uittocht in Frankrijk gebleven waren. Wat ze waarschijnlijk niet wisten, was dat reeds vóór de invasie een dekreet van 6 april 1940 het verkeer van de Nomaden om redenen van militaire veiligheid verboden had. Dezelfde tekst legde hun volgende verplichting op : *être assignés à résidence sous la surveillance de la police et de la gendarmerie* (40). Eens dat de storm van de uittocht en de nederlaag geluwd was, werd dat bevel werkelijk toegepast en werden er op het hele Franse grondgebied interneringskampen opgericht voor de Nomaden : Poitiers, Rennes, Angoulême, Compiègne, Rivesaltes, Sallières, Coudrecieux, enz... Linas-Monthléry, in de Essonne, was een van deze kampen waar, zoals uit hogervermeld schrijven blijkt, tenminste negen Belgische families, minstens een vijftigtal personen, belandden. Steeds door middel van geboortedata- en -plaatsen en door enkele steekkaarten van geïnterneerden weten wij dat tenminste enkelen in Rouen, in november of december 1940, aangehouden werden en dat ze zich ten laatste in januari 1941, toen de eerste geboorte in gevangenschap plaatsvond, in Linas bevonden (41). Buiten de klachten van de familiehoofden weten we niets over hun levensvoorwaarden.

Het Duitse bezettingsbestuur kwam in november 1941 terzake tussenbeide. Nadat het, een jaar voordien net zoals in België, en dit waarschijnlijk om dezelfde redenen, de ambulante beroepen en het verkeer van Nomaden verboden had (42), reorganizeerde het het geheel van de Franse interneringskampen en dit door ze te specialiseren. Verschillende kampen werden aldus voorbehouden voor de Nomaden. De bevolking van verschillende kleine kampen, waaronder deze van Linas, werd rond april 1942 in een oud kamp van het Britse leger, te Mulsanne in de

(39) M.V.G. Tr. 82.064/6.

(40) *Journal Officiel*, 9 april 1940, geciteerd door KENRICK-PURON, *op. cit.*, p. 129.

(41) De familie Maitre werd aangehouden te Rouen. Auguste Maitre werd er op 8 november geboren, terwijl in januari 1941 Joseph Boudin te Linas het levenslicht zag. M.V.G. Lijst Mechelen.

(42) Duitse verordening van 22 november 1940 gepubliceerd in het *Verordnungsblatt* van 7 december 1940. Geciteerd door M. BAZIN *Note sur les camps de Montreuil-Bellay. Comité d'histoire de la deuxième guerre mondiale* (Parijs), getypt, 27 p. M.V.G. Tr. 105.809/32.

Moutigny le 6 Décembre 1944.

Monsieur

Vous vous envoyons cette lettre pour vous
 faire savoir que pendant l'exode nous
 avons évacué et nous sommes parties en
 France pendant quelques mois et nous
 sommes revenues en Belgique quand nous
 avons été prises par les Français et mises
 dans un camp. Nous sommes des sujets
 belges et nous n'avons jamais jamais
 quitté la Belgique ni nos enfants et nous
 n'avons jamais été en France. Si nous avons
 quitté la Belgique c'est que nous sommes
 obligés et nous n'avons rien fait de

Sardie, bijeengebracht⁽¹³⁾. Ongeveer 700 Zigeuners waren er in mei 1942 verzameld. Onder hen 574 Spanjaards en 23 Belgen. Alle families hadden die niet dezelfde weg gevolgd. Te Mulsanne waren de voedselporties beperkt, het vleserantsoen bedroeg er niet meer dan 125 g. per week. Een honderdtal mannen werkten in de kassaat-fabriek van Le Mans waar ze elke dag met een vrachtwagen en onder goede bewaking naar toe gebracht werden⁽¹⁴⁾. De propaganda voor de vrijwillige arbeid in Duitsland kon slechts drie mannen overtuigen. Maar omstreeks half 1942 werd

Jugoz-la Boute maison de l'...
vous occuper de nous et nous faire
rapatrier la plus vite possible car depuis
un an nous sommes en misère et nous
souffrons de faim et de froid. Voici les
noms des chefs de famille.
Départ Albanie:
Kadache Joseph
Kalache Joseph
Kouandak Joseph
Kouandak Joseph
Maitte Henri
Kouandak Joseph
Baudin
Casta Pitulou

(13) *Essays-Papers*, op. cit., p. 136.
 (14) *Essays-Papers*, op. cit., p. 136.
 (15) Het in 1939 vertegenwoordigde het de behouding had geleend van Spanje was
 ... in 1940. *W. P. P.*, op. cit.
 (16) *Essays-Papers*, op. cit., p. 137.
 (17) September 1942, *M.V.G.*, No. 37/24/4.

Nous n'avons jamais voulu aller
dans que la Belgique.
et nous vous prions de bien vouloir faire
le nécessaire pour nous faire rejoindre
votre camp le plus tôt possible.

Recevez nos salutations les plus
distinguées

à votre note adresse.

Les derniers
Camp de Linas Montlhéry

Le 1er de Cise

France

Sarthe, bijeengebracht (43). Ongeveer 700 Zigeuners waren er in mei 1942 verzameld. Onder hen 574 Fransen en 23 Belgen. Alle families hadden dus niet dezelfde weg gevolgd. Te Mulsanne waren de voedselporties beperkt, het vleesrantsoen bedroeg er niet meer dan 125 gr. per week. Een honderdtal mannen werkten in de Renault-fabrieken van Le Mans waar ze elke dag met een vrachtwagen en onder goede bewaking naartoe gebracht werden (44). De propaganda voor de vrijwillige arbeid in Duitsland kon slechts drie mannen overtuigen. Maar omstreeks half 1942 werd het kamp ontbonden en werden de « 750 van Mulsanne » naar het kamp van Montreuil-Bellay (Maine et Loire) gestuurd. Dit kamp werd bij Duitse beslissing op 8 november 1941 opgericht, onder Frans bestuur geplaatst en bestemd om de Nomaden van West- en Zuid-West-Frankrijk op te vangen (45). Het kamp van Montreuil-Bellay dat aanvankelijk « bevoorraad » werd door de konvooien die in ellendige omstandigheden uit Indre et Loire en Finistère kwamen, zou zijn aantal geïnterneerden zien stijgen tot 1.036 in augustus 1942. Deze toename veroorzaakte ernstige ravitailleringsoeijigheden. Na de Fransen vormden de Belgen de belangrijkste groep. De Zigeuners die per familie in houten barakken ondergebracht werden, genoten er geen enkele vrijheid en konden bijgevolg hun beroep niet uitoefenen. Desondanks behielden zij een waardigheid en een tucht die in de officiële verslagen vaak onderstreept werden. Binnen het kamp zelf kende een werkplaats voor het vervaardigen van netten slechts weinig sukses. Daarentegen werden 88 mannen — waarschijnlijk deze van Mulsanne — in de Renault-fabriek in Le Mans tewerkgesteld. Bezoeken en vrije geldbeschikking werden toegestaan totdat in december 1942 vijf mannen ontsnapten, wat de afschaffing van de bezoeken, de inbeslagneming van het geld en de versterking van de wacht tot gevolg had (46).

In september 1942 — is dit het gevolg van de oproep van Linas of van andere tussenkomsten? — richtte de Konsul-Generaal van België in Parijs zich tot de Prefekt van Maine et Loire met het voorstel de toestand te regulariseren of om voor de repatriëring te zorgen van *de nombreux Belges qui se trouveraient internés à Montreuil pour manque de pièces d'identité* (47). Op 6 oktober was hij in het bezit van een lijst met 59 Belgische onderdanen of *se disant tels*. Daarbij waren de bewijzen gevoegd van de identiteitspapieren van 44 onder hen. Veertien families kwamen erop voor, waaronder de 9 ondertekenaars van de oproep. Een tijd later richtte de Konsul zich tot de pastoor in wiens parochie het kamp opgericht was, vertrouwde hem het lot van de Zigeuners toe en

(43) KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 134.

(44) KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 134.

(45) Een in 1939 verlaten munitiedepot dat als hechteniskamp had gediend voor Spaanse republikeinen in 1940. M. BAZIN, *op. cit.*

(46) KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 132.

(47) 9 september 1942. M.V.G. Tr. 82.064/6.

zei dat hij niet wist wat hij er moest mee aanvangen, *ces romanichels n'ayant jamais voulu être rapatriés en Belgique*. Kan het dat ze zo van gedacht veranderd waren of waren de administratieve moeilijkheden onoverkomelijk? Wij weten het niet, maar een nieuw feit dat zich in het begin van het daaropvolgend jaar voordeed zou een uitleg kunnen geven. Inderdaad, begin 1943 kon de toelating bekomen worden om zich vrij buiten het kamp te vestigen, op voorwaarde dat men een werkgever en logies gevonden had en mits een gunstig advies van de autoriteiten. De verblijfplaats moest echter op meer dan 20 km van het kamp gelegen zijn. De overlevenden bevestigden ons dat bepaalde families over belangrijke geldmiddelen beschikten en dat huren voor hen geen enkel probleem stelde. Werk werd hen aangeboden door de wijnbouwers uit de streek. Een reeks aanvragen werden aldus ingediend, die zich van april tot juli 1943 uitten in de opeenvolgende vrijlating van tenminste negen families op de veertien, vermeld op de lijst die aan de Belgische Konsul overhandigd werd. Zo bijvoorbeeld vestigden de families Roloche en Boudin zich in Cersay, kleine gemeente in het Departement Deux-Sèvres (48).

Hier zijn er echter weer leemten in de dokumentatie betreffende de Zigeuners. Zonder te weten waarom of hoe, werd in de tweede helft van 1943, een deel, maar dan slechts een deel, van de geïnterneerden van Montreuil-Bellay (talrijke vrijgelatenen inbegrepen) opnieuw aangehouden: 43 van de 59 namen van de lijst komen voor in het konvooi van Auschwitz. Het blijkt dat ze 14 dagen in de gevangenis van Loos-Lille vertoefden, alvorens op 9 december 1943 in Mechelen aan te belanden (49). Hun aanwezigheid evenals deze van verschillende in Noord-Frankrijk aangehouden geïnterneerden doet ons denken dat dit laatste transport voornamelijk bestond uit Zigeuners van Montreuil en uit diegenen die tijdens razzia's in de Nord en Pas de Calais opgepikt werden.

Verschillende vragen blijven onbeantwoord. Een nauwkeurig onderzoek toont inderdaad de incoherentie aan waarmee de nieuwe aanhouding van de vrijgelatenen verricht werd. In een familie werd de man aangehouden, de vrouw niet. Hetzelfde lotsverschil bestond er ook tussen ouders en kinderen, tussen broers en zusters; tussen families die zich op dezelfde plaats gevestigd hadden, zelfs in hetzelfde huis. Binnen het kamp gebeurde de selectie ook willekeurig — voor zover wij weten althans. Ander onopgelost probleem: waarom Mechelen, en niet Drancy, Franse wachtkamer van Auschwitz? Waarom eindigde de deportatie na dat enige konvooi op een even onverklaarbare wijze als ze begon? Montreuil-Bellay zou inderdaad tot op het einde van de oorlog Zigeuners

(48) M.V.G. Steekkaarten geïnterneerden in Frankrijk. M.V.G. Enquête van de heer Dumonceau, 12 april 1961, Tr. 165.077.

(49) M.V.G. Enquête Dumonceau, Tr. 165.077 en Lijst Mechelen.

blijven huisvesten ⁽⁵⁰⁾. Uit gegevens waarover wij beschikken blijkt inderdaad dat, ook al bleef de internering het algemeen lot van de Zigeuners ten Zuiden en ten Noorden van de demarkatielijn en al trad het Frans gerecht streng op tegen ontsnappen die opnieuw gevat werden, de kollektieve deportatie naar Duitsland na januari 44 volledig ophield. Belgische Zigeuners werden nog gesignaleerd in de kampen van Rivesalte (Pyrénées orientales) en Sallières in de Bouches du Rhône. Maar de niet-bezette zone kende nooit deportatie. Zij die er verbleven wisten zelfs niets af van het bestaan van de kampen in Duitsland ⁽⁵¹⁾.

In het bezette België kenden de gebeurtenissen een gelijkaardig verloop: na de razzia van 1943, had er geen systematische klopjacht of gekende deportatie meer plaats. Twee gevallen getuigen hiervan. Clara Modis, die toevallig ontsnapte aan de aanhouding van de Taicons te Doornik vond er een onderkomen bij een familie die niet onder de gebeurtenissen geleden had. Naar zij zelf verklaarde ging deze laatste familie voort met haar omzwervingen in België en de verkoop van paarden, en zorgde er alleen maar voor zich indien nodig in de bossen te verstoppen om aan de Duitsers te ontsnappen ⁽⁵²⁾. De jonge echtgenoot van Paprika Galut, Yayal Galut, was erin geslaagd te ontsnappen aan de arrestatie te Henin-Liétard. Eenzaam zwerfde hij in België rond om uiteindelijk door de rijkswacht ondervraagd te worden. Zijn « onbepaalde nationaliteit » bracht hem naar Rekem, in Limburg, een interneringscentrum dat door de Vreemdelingenpolitie gebruikt werd ⁽⁵³⁾. Yayal Galut deed een beroep op een sedentair familielid waarvan hij het volgende vernam: *Tous mes parents étaient au camp de Malines. Alors moi j'ai fait faire une lettre que je veux rejoindre toute ma famille au camp de Malines... Mais comme le directeur là-bas faisait partie de la résistance et que toutes les lettres étaient lues, ma lettre n'a pas passé. Cela a été ma chance, parce que si ma lettre était passée, moi je ne serais plus ici aujourd'hui, je serais mort à Auschwitz* ⁽⁵⁴⁾. Het vervolg is als het ware gegrepen uit een avonturenroman: de metaalzaag bezorgd door een familielid, 6 dagen om de staven door te zagen, geslaagde ontsnapping van 5 personen, ontvangst bij een halfzuster in Luik, de identiteitspapieren bezorgd door enkele andere sedentaire Zigeuners die hem onderdak verleenden. In een herberg in Molenbeek, plaats waar de Zigeuners gewoonlijk

(50) Kenrick en Puxon vermelden nochtans nog een konvooi van 70 Zigeuners die in januari 1944 van Compiègne naar Duitsland gevoerd werden. M. BAZIN, *op. cit.*

(51) Verklaring van de Zigeunerschrijver Matéo Maximof, geciteerd door Annie LAURAN, *op. cit.*, p. 138. M.V.G. Steekkaarten geïnterneerden in Frankrijk.

(52) Interview Clara Modis.

(53) Tot dan voorbehouden aan Belgische geestesgestoorden, werd Rekem vanaf 1942 door de Vreemdelingenpolitie in gebruik genomen. Vierhonderd vreemdelingen werden er tot op het einde van de oorlog geïnterneerd. Hoewel het Centrum onder Belgisch bestuur stond, werd het nochtans door de Duitsers geïnspektreed die b.v. eisten dat de geïnterneerde Joden hen zouden uitgeleverd worden. M.V.G. Tr. 35.242. Rap. 497.

(54) Interview Yayal Galut.

samenkwamen, vernam hij dat die van Mechelen voor een onbekende bestemming vertrokken waren. In 1945 zou hij zijn vrouw, overlevende van de kampen, toevallig in Rijsel terugvinden. Uit deze weinig alledaagse geschiedenis blijkt o.i. duidelijk dat het jaar 1944 op een verscherpte wijze (mogelijke interneringen) de moeilijke levensvoorwaarden van de jaren 1940 tot 1942 weergeeft. Maar het drama van 1943 zal zich niet herhalen. Hierop moeten wij terugkomen.

Mechelen en Auschwitz

In de Kaserne Dossin te Mechelen, zouden de Zigeuners een of twee maanden, naargelang het geval, in verschrikkelijke omstandigheden leven. Opgesloten in drie zalen helemaal achteraan de binnenplaats, van alles ontdaan, volledig afgezonderd van de buitenwereld en van de Joodse gevangenen, hadden zij slechts recht op twee uur frisse lucht per dag. Ze draaiden er in het rond onder de bedreiging van mitraillettes en geleid door drie krassers, wier instrumenten na de wandeling afgenomen werden. Zweepslagen in de nierstreek waren de straf voor de moeders wier jonge kinderen de strozakken vuil maakten. De kamers waren echter niet van toiletten voorzien. De gevangenen die na het vertrek met de schoonmaak belast werden, vonden er een vloer bedekt met uitwerpselen die de zalen met een verschrikkelijke stank vulden. In die onmenselijke hygiënische voorwaarden stierf na amper 14 dagen een kind dat te Mechelen geboren werd ⁽⁵⁵⁾.

Op 15 januari 1944 werden de 351 geïnterneerde Zigeuners in beestenwagens opgesloten, voorzien van een enkel stuk brood en zouden, stervend van honger en dorst, slechts de achttiende opnieuw het daglicht zien te Auschwitz ⁽⁵⁶⁾. Daar werden Joden en Zigeuners gescheiden: de selectie voor de gaskamer die onmiddellijk de groep Joden uitdunde werd de Zigeuners bespaard. Zij werden allen in quarantaine geplaatst, hun hoofd werd kaalgeschoren en per familie werden zij geïmmatrikuleerd, baby's inbegrepen ⁽⁵⁷⁾. Nadien, wanneer er te Birkenau geboorten zullen plaatsvinden, zal het nummer op de dij of op de voetzool getatoeëerd worden ⁽⁵⁸⁾. Na de quarantaine en na de overbrenging naar het zigeuner-kamp, was het de tyfus die hard zou toeslaan. Een getuige: *Il y avait trois frères. Ils sont tombés malades du typhus et ils les ont emmenés à l'infirmerie. J'ai été les voir. Deux jours après ils sont morts tous les trois et ils les ont mis dans les fours. Ma petite fille tétait encore, elle*

(55) H. BEER, *op. cit.*, p. 41. Interview Paprika Galut.

(56) Interview Paprika Galut; M.V.G., Tr. 85.206/19, Verklaring van Rosa Keck.

(57) Interviews Kore Taicon en Paprika Galut. Van slechts 170 op de 351 personen die van het konvooi deel uitmaakten kon door middel van de immatrikulatie een spoor gevonden worden, wat ons even aan een selectie deed geloven. Maar de ingewonnen getuigenissen en de bestaande studies zijn formeel: de Zigeuners, behalve een paar uitzonderingen, ontkwamen eraan. Olga Wormser (*op. cit.*, p. 251) onderstreept trouwens dat het vrijwel onmogelijk is zich op de immatrikulatie te baseren omdat ze voortdurend verandert.

(58) H. LANGBEIN, *op. cit.*, p. 594. Interview P. Galut.

est tombée malade et le lendemain on ne la reconnaissait plus. On voyait les os. On ne reconnaissait plus les personnes. Je l'ai mise à l'infirmerie. Le lendemain j'y ai été pour lui donner à boire, elle n'y était plus. Ils m'ont dit qu'ils l'ont emmenée. Et quand ils disaient qu'ils l'ont emmenée c'est parce qu'ils l'ont emmenée dans le four pour la brûler (59).

Over het leven te Birkenau, hebben Kenrick en Puxon geprobeerd de inlichtingen te verzamelen die in de zeer omvangrijke bibliografie over Auschwitz verspreid liggen. Wij zullen niet in hun vaarwater komen. Wij zouden enkel willen aanstippen dat, in tegenstelling met een soms verspreide mening en volgens de verklaringen van de kampkommandant, Hoess, die ze als zijn « lievelingsgevangenen » (60) bestempelde, de Zigeuners een gevangenschap beleefden die Herman Langbein, sekretaris in de infirmerie van het kamp, als volgt samenvatte: *Auschwitz nous avait forgé le cœur dur. Mais ce que j'ai vu là était plus terrible que partout ailleurs* (61). Toen hij met het konvooi aankwam, vond Kore Taicon zijn broers terug die al sinds drie maanden opgesloten waren: *ce sont des squelettes vivants*. Vijftien dagen later waren ze verdwenen (62). Een zeer hoog sterftecijfer, modder tot aan de enkels, gebrek aan water en aan sanitaire installaties, niets ontbreekt aan het klassieke beeld van de ellende in de concentratiekampen. Een sinds de Middeleeuwen verdwenen aandoening, het noma, was zelfs opnieuw opgedoken en vrat het gezicht van de kinderen weg (63). Maar het meest aangrijpende beeld was dat van de bezoeken die de beroemde Dr. Mengele, de zakken gevuld met snoep, aan die zigeunerkinderen bracht, terwijl hij de slachtoffers van zijn proefnemingen uitzocht.

Binnen de barakken waren de kapo's gewoonlijk Duitse Zigeuners en was er ogenschijnlijk van de zigeunersolidariteit buiten de familie geen sprake. De herinnering die deze kapo's hebben nagelaten is wel van de somberste. Het kamp heeft de traditionele relatiestrukturen vernietigd en de « wet van de jungle » ingevoerd (64). Met een sinistere spot kan men met H. Langbein vaststellen dat: *de toute évidence le préjugé contre eux était plus marqué encore que contre les Juifs: on le sentait même chez les détenus d'Auschwitz* (65).

Wat beoogden de Duitsers met dat speciaal kamp? Verschillende argumenten werden naar voor gebracht die rekening houden met de afwe-

(59) Interview P. Galut.

(60) Rudolf HOESS, *Le Commandant d'Auschwitz parle*, p. 146.

(61) H. LANGBEIN, *op. cit.*, p. 594.

(62) Interview van Kore Taicon. Er bevonden zich twee broers Taicon bij die van Antwerpen die te Auschwitz gevangen zaten vanaf november.

(63) H. LANGBEIN, *Hommes et Femmes à Auschwitz*, Parijs, p. 392.

(64) Interview P. Galut; H. LANGBEIN, *Hommes et Femmes à Auschwitz*, p. 81.

(65) H. LANGBEIN, *Hommes et Femmes à Auschwitz*, p. 27.

zigheid van de oplossing « vernietiging door de arbeid », met de (gerechvaardigde) vrees voor de reacties tegenover een onmiddellijke kollektieve uitroeiing, met een voorrang gegeven aan de vernietiging van de Joden (66). Hoe het ook zij, vanaf juli 1943 besloot Himmler na een inspectie, aldus Hoess, dat het kamp moest gelijkwideerd worden. De kampkommandant beweert dat hij in de mate van het mogelijke de uitvoering van dat bevel vertraagd heeft. Van de 16.000 geïnterneerden die volgens hem in 1943 in het kamp verbleven, zullen er slechts 4.000 tijdens de finale uitroeiing overblijven.

Op dat ogenblik had een deel van de gevangenen Auschwitz verlaten. Toen besloten werd de Joden in de wapenfabrieken te gebruiken, werd die maatregel tot de Zigeuners uitgebreid. Alle gezonde personen defileerden voorbij de SS-geneesheren. Diegenen die geen verdachte tekens vertoonden en er niet al te mager uitzagen werden weerhouden (67). Vanaf 15 april voerden een reeks transporten in totaal ongeveer 3.000 Zigeuners naar Buchenwald, Ravensbrück en Flossenburg (68). Het laatste konvooi moest vertrekken de dag zelf van de algehele uitroeiing. In bijna elk transport vinden wij gedeporteerden van Mechelen terug. Zo kwamen er op 17 april 23 mannen aan te Buchenwald; 3 vrouwen de 18e te Ravensbrück; vier andere kwamen er op 27 mei binnen. Elf mannen maakten deel uit van het laatste konvooi dat Buchenwald op 3 augustus 1944 bereikte. Joseph Keck en twee van de geïnterneerden van Antwerpen bevonden zich onder de 82 mannen die op 25 mei naar Flossenburg werden gestuurd en waar zij de 27ste van die maand aankwamen. Tenslotte weten wij niet wanneer te Ravensbrück 3 vrouwen aankwamen die op 1 september 1944 naar Flossenburg zouden gestuurd worden (69).

Het vertrek naar de andere kampen veronderstelt dus de meestal definitieve scheiding van de families. Maar er komen 5 kinderen van 13 en 14 jaar voor naast de volwassenen. Hun sterk gestel maakte waarschijnlijk hun selectie mogelijk. Buchenwald was slechts een halte van korte duur voor de mannen van 17 april. In mei vindt men ze terug te Dora Mittelbau waar ze in september zouden vervoegd worden door diegenen die op 2 augustus uit Auschwitz vertrokken. In dat laatste konvooi bevond zich trouwens een van diegenen die kon ontkomen aan de razzia te Antwerpen, Joseph Calicon. Deze laatste, Henri en Auguste Maitre, Joseph Toloche, Rudolf Hoffman en Kore Taicon zouden de

(66) KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 198-200.

(67) Interview P. Galut.

(68) Naar KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 211.

15 april	884 M.	Buchenwald;	483 V.	Ravensbrück
25 mei	82 M.	Flossenburg;	144 V.	Ravensbrück
2 augustus	918 M.	Buchenwald;	490 V.	Ravensbrück

Ongeveer 1.000 overlevenden werden de laatste dag naar het hoofdkamp gebracht.

(69) M.V.G. Individuele steekkaarten en kamparchieven.

enige mannelijke overlevenden zijn van de aanhoudingen in België. Allen passeerden zij langs Buchenwald. Maar hun omzwingingen hielden daar niet op. Einde 1944 werden velen overgebracht naar Ellrich, een kommando van Dora. Men vindt er eveneens terug te Nordhausen en Langensalz⁽⁷⁰⁾. Al die kommando's werden in april 1945 geëvacueerd en zij die de geforceerde marsen overleefden werden te Bergen Belsen bevrijd. Kore Taicon verklaart op een prozaïsche manier zijn overleving: *Parce que je ne recevais pas beaucoup de coups. J'en recevais mais enfin ceux qui ne travaillaient pas, on les tuait à coups de matraque. J'ai bien résisté, j'ai mis toute ma force*⁽⁷¹⁾.

Het lot van de vrouwen van het konvooi was enigzins anders. In de eerste plaats is de verhouding overlevenden onder de vrouwen die naar andere kampen vertrokken veel groter: 8 op 13, maar voor 101 vrouwen in het konvooi van Mechelen. Bovendien blijft er een mysterie bestaan omtrent de plaats waar sommigen bevrijd werden. Het was te Ravensbrück dat achtereenvolgens op 18 april en 27 mei 1943, 473 en 144 Zigeuners uit Auschwitz arriveerden. Elisabeth, Pauline en Joséphine (15 jaar oud) Lagrène maakten deel uit van het eerste transport. Samen met Paprika Galut komen drie andere vrouwen van Mechelen voor in het tweede konvooi. Drie andere nog, aangekomen op een niet gekende datum, werden op 1 september 1944 van Ravensbrück naar Flossenburg overgebracht. Twee ervan zullen terugkomen, waarvan een uit Malmö. Men weet niets van de reisweg gevolgd door Louise Maitre die eveneens onder de overlevenden voorkomt. Rosa Keck die in augustus 1944 te Ravensbrück aankwam zal eveneens bevrijd worden, maar te Bergen Belsen⁽⁷²⁾.

De weg die door de zeven eerst geciteerde vrouwen gevolgd werd is merkwaardig. Van Ravensbrück vonden ze zich in september allen terug aan het werk in de wapenfabrieken HASAG (Hugo Schneider AG, Leipzig) te Schlieben en te Taucha⁽⁷³⁾. Paprika Galut zei ons daarover: *Quand ils nous ont emmenées pour travailler, on a travaillé, on a travaillé, on n'en pouvait plus. Et quand ils ont vu que nous étions malades, ils nous ont renvoyées à Auschwitz pour nous brûler définitivement*. Het is inderdaad op 11 oktober dat de registers van Auschwitz melding maken van de aankomst van de Zigeuners zowel van Taucha als van Schlieben. Bij de angst om hun persoonlijk lot voegde zich dan nog het drama dat

(70) Nordhausen, kommando van Buchenwald en daarna van Dora. De gevangenen werden er te werk gesteld in verschillende ondernemingen van de stad. Te Langensalz, kommando van Buchenwald werden ongeveer 1300 gevangenen tewerkgesteld in de *Junkers Flugzeug- und Motorenbau, Langenwerke A.G., M.V.G.* Lijst van de Kampen en Gevangenen.

(71) Interview Kore Taicon.

(72) M.V.G. Verklaring van R. Keck.

(73) Hasag-Taucha en Hasag-Schlieben zijn twee kommando's van Buchenwald, waar respectievelijk 1.200 en 200 vrouwen werkten. Ook sommige Joodse vrouwen van Mechelen bevonden zich daar. M.V.G. Lijst van de kampen en gevangenen.

ze er ontdekten. Dertig jaar later kan Paprika Galut haar ontroering niet bedwingen wanneer ze de feiten weergeeft :

On attendait qu'il nous mettent dans les fours crématoires et c'est là qu'on a été renseignées, même par des soldats. Il y avait des soldats qui étaient de l'autre côté avec des fusils. Alors de loin, on parlait : et ceux qui sont restés ici ? « Allez tot », ils sont tous tués nous ont-ils dit. Il n'y en avait plus aucun. Il n'y avait plus que des Juifs dans le camp. Alors, ils nous ont mis encore une fois en quarantaine et nous attendions tous les jours qu'ils arrivent pour nous mettre au four ! Et d'un seul coup il y a eu encore un grand chef, un grand docteur qui est passé et il a dit : il faut que je les voie passer encore tout nus pour voir s'ils sont valables pour le travail. Après la quarantaine, il nous a passés encore une fois. Et il a vu — je ne sais pas, mais c'est Dieu qui l'a voulu de nous — il a vu qu'on n'était pas maigres, qu'on était encore bien et il nous a renvoyées encore une fois dans les fabriques, pour travailler.

Hoewel de getuigenissen over de juiste datum verschillen is het meer dan waarschijnlijk dat het tijdens de avond van 2 augustus was dat de zowat 4.000 in het kamp achtergebleven Zigeuners naar de gaskamer gebracht werden. Zij boden een hardnekkige weerstand die slechts dankzij een aanzienlijke troepenversterking en brutaliteit kon gebroken worden (74).

Welke was de nieuwe interneringsplaats van Paprika Galut en haar gezellinnen ? (75). Zij weet het niet en wij hebben ze niet kunnen lokalizeren. Het is echter zeker dat zij Auschwitz verliet. Ze herinnert zich granaten te hebben gemaakt (76) en het waren de Amerikanen die haar tijdens de laatste dagen na een kollektieve ontsnapping opnamen :

Dans la première baraque, il y avait le chef sûrement et il y avait la radio. Alors, il y avait des femmes qui étaient bien instruites là-dedans et quand elles ont vu qu'il y avait l'alerte, il n'y avait plus d'électricité dans les fils. Elles ont coupé les fils et tout le monde a passé là-bas. Tout le monde. Et les Allemands qui avaient les fusils n'ont heureusement pas tiré dans le tas. Ils nous ont laissées partir parce qu'ils savaient que les Américains s'approchaient, et les Russes. Nous, on courait et on a fait peut-être un kilomètre mais on n'en pouvait plus. Alors on a marché tout doucement dans un pays. On est rentré dans une ferme et on a couché dans la paille. Le lendemain, on a demandé à manger, c'est cela le premier. Il y en avait qui nous expliquaient qu'il y avait des Américains par là-bas. Alors on a été vers les Américains et une fois qu'on est arrivé vers les Américains, il y avait des femmes qui s'occupaient de nous. Ils nous mettaient dans les mairies et là on était soignées. Dans des grandes salles, ils nous donnaient à manger, nous donnaient des cigarettes, c'était chic.

Er blijven dus veel onzekerheden bestaan die verklaren waarom een overlevende, Sophie Modis, een nicht van Paprika, niet wordt vermeld

(74) KENRICK-PUXON, *op. cit.*, p. 211-214.

(75) KENRICK en PUXON vergissen zich hier, wanneer ze schrijven dat Yayal en Paprika uit Auschwitz ontsnapten. De eerste werd gedeporteerd en de tweede is niet ontsnapt uit dat kamp.

(76) Annie LAURAN, *op. cit.*, p. 139.

in de Archieven van het Ministerie van Volksgezondheid. Wij weten eveneens niet of sommige weggevoerden uit Mechelen te Buchenwald onderworpen werden aan de proefnemingen om de gevolgen van het uitsluitend drinken van zeewater vast te stellen of aan de verschillende sterilisatieproeven te Ravensbrück.

Blijven de harde beschuldigende cijfers : van de 360 Zigeuners die vanuit België naar Duitsland gedeporteerd werden overleefden er 13 (77).

*
**

Voorgaand artikel was reeds ter perse toen ons beslissende bijzonderheden medegedeeld werden. Aangezien ze in grote trekken onze ramingen bevestigen, hebben wij het niet nodig geoordeeld de tekst van het artikel te wijzigen. Wij publiceren dus hierna de gegevens die aan het Centrum werden verstrekt door L. Caeymaex, Administrateur Directeur-Generaal van de Veiligheid van de Staat, die wij voor zijn bereidwilligheid danken.

« Uit opzoekingen in de dossiers van de Vreemdelingenpolitie blijkt dat er zich op 9 mei 1940 in België 75 gezinnen van buitenlandse nomaden bevonden met in totaal tenminste 200 volwassenen en 200 kinderen. Bij dit getal moeten de foorkramers en de Belgische nomaden gevoegd worden, die veel talrijker waren.

Op 5 juli 1943 waren er bij de Vreemdelingenpolitie 123 buitenlandse nomaden ouder dan 15 jaar (60 mannen en 63 vrouwen) en 100 kinderen van beneden die leeftijd ingeschreven, hetzij in totaal 223 personen.

Ik beschik niet over statistieken voor wat het aantal vlak na de oorlog bij de Vreemdelingenpolitie ingeschreven buitenlandse nomaden betreft.

Een nota die jammer genoeg geen datum draagt, maar die van 1945 zou kunnen zijn, maakt gewag van slechts 9 families van buitenlandse nomaden in ons land, die samengesteld waren uit 33 personen ouder dan 15 jaar en 39 kinderen beneden die leeftijd.

Twee van die families (20 personen) waren nomaden afkomstig uit Azië of tenminste uit het Donaugebied die, nagejaagd door de Duitsers, naar het land waren teruggekeerd eens de oorlog voorbij. De zeven andere families (52 personen) waren samengesteld uit vreemdelingen van onbepaalde nationaliteit die een beroep uitoefenden dat met de kermisactiviteit verwant was en die dan ook van kermis tot kermis reisden ».

(77) De globale cijfers van KENRICK en PUXON lijken ons bijgevolg overdreven. Zij zijn van oordeel dat er op 600 Belgische Zigeuners 500 omkwamen, p. 241. Cfr. noot 20.